

Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie

Eelco van Welie

Inleiding¹

De kerken van S. Maarten en S. Salvator, alsmede de Heilig Kruiskapel op het Utrechtse Domplein, vormen een concentratie van religieuze gebouwen die ook wel met de term ‘groupe épiscopal’, ‘Kirchenfamilie’ of, minder correct, met de term ‘dubbelkathedraal’ is aangeduid.² De in deze termen verwoorde onderlinge verbondenheid van de diverse onderdelen van de kerkengroep op het Domplein komt niet alleen in de architectonische en planologische samenhang tot uitdrukking; ook het liturgisch functioneren van de onderdelen van dit complex is een aspect van die interrelatie. Op dit laatste heeft C. Peeters al eens gezezen.³

Hoewel de overlevering van liturgische bronnen voor de stad Utrecht zonder meer uitzonderlijk gunstig te noemen is, dateren geschriften waarin het daadwerkelijk liturgisch functioneren van de Utrechtse kerken wordt beschreven niet van voor de dertiende eeuw. De domordinaris, in zijn oudste redactie daterend uit het begin van die eeuw, is de vroegste bron in zijn soort. Het stedelijk landschap had zich in deze periode, voor wat de kerkelijke stichtingen betreft, reeds lang buiten de kaders van het voormalige Romeinse castellum begeven. Aangezien de overige kerkelijke stichtingen, met name de elfde eeuwse collegiale kerken van S. Jan (tweede kwart elfde eeuw), S. Pieter (wijding 1048) en S. Marie (eerste wijding 1099, tweede wijding 1138) onlosmakelijk verbonden zijn met het liturgisch functioneren van de kerken op het Domplein, zal het noodzakelijk zijn ook deze tot onderwerp van de volgende beschouwingen te maken. Daarmee krijgt het thema van deze bijdrage gestalte: het liturgisch functioneren van de kerkgebouwen op het Domplein in hun stedelijke context gedurende de hoge en late middeleeuwen. Teneinde een beschrijving te kunnen geven van het karakter van deze ‘stadsliturgie’, wordt geput uit informatie uit drie nader te bespreken Utrechtse ordinarij. Voordat hiertoe kan worden overgegaan dient echter eerst een nadere definitie te worden gegeven van wat onder ‘stadsliturgie’ wordt verstaan.

Stadsliturgie en ‘statio’

De liturgie krijgt haar gestalte in de samenhang met ruim-

telijke context waarbinnen ze functioneert. In directe zin bestaat deze uit het kerkgebouw.⁴ In ruimere zin is het echter vooral de stad, welke als de voor de ontwikkeling van de christelijke eredienst bepalende ruimtelijke context wordt gezien; Baldovin noemt de grote urbane centra van de late oudheid als de topografische context bij uitstek van de zich vormende Christelijke eredienst:

“Certainly, in terms of the development of specific liturgical forms, the city was the center of Christianity”.⁵

Als een van de meest uitgesproken manifestaties van het stedelijk karakter van de laatantieke en vroegmiddeleeuwse eredienst geldt het fenomeen van de statieliturgie. Met statie wordt die liturgische *actio* bedoeld, waarbij volk en clerus van een stad op een van tevoren bepaalde dag en op een van tevoren bepaalde plek – meestal een kerkgebouw – bijeenkomen om daar, onder aanvoering van de bisschop of diens plaatsvervanger, de eredienst, meestal een eucharistieviering, te voltrekken. De statiedienst gaat vaak gepaard met een processie, een plechtige optocht van voorganger, clerus en volk, naar de plaats van samenkomst.⁶

Algemeen geaccepteerd is de stelling dat de statiesystemen zoals die zich in de grote christelijke stedelijke centra van de laat-antieke en vroegmiddeleeuwse wereld ontwikkelden, uitdrukking zijn van de eenheid van de stedelijke gemeente onder aanvoering van de bisschop of diens plaatsvervanger, bij een dreigende versnippering door het groeiend aantal gelovigen en heiligdommen in de stad. De bisschop was, als herder van de stedelijke *communio*, de centrale figuur in de desbetreffende rituelen: statieliturgie is dan ook bij uitstek bisschoppelijke liturgie, en op dit punt onderscheidt het zich van wat ik voor het Utrechtse ‘stedelijke kapitteliturgie’ wil noemen.

De ontwikkeling van de stadsliturgie in het Christelijke Westen laat zich niet in enkele zinnen samenvatten zonder in generalisatie te vervallen. Voor het juiste begrip van de statiedienst in het middeleeuwse Utrecht is het echter van belang op te merken dat, hoewel in de Utrechtse liturgische bronnen veelvuldig van ‘statio’ sprake is, de betekenis van dit begrip niet de ‘vroegchristelijke’ is van bisschoppelijke stedelijke dienst van ‘eenheidsliturgie’. Grof gezegd kan, uitgaande van hoog- en laatmid-

deleeuwse bronnen, met het begrip 'statio' ieder opont-houd bij een tevoren vastgestelde plaats tijdens de erediensdienst worden bedoeld. Van de eis van aanwezigheid van de bisschop of de tegenwoordigstelling van de ene stadsgemeente is in het geheel geen sprake.⁷ Daarom spreek ik bij de beschrijving van de Utrechtse statieliturgie, ter onderscheiding van het vroegchristelijk en vroegmiddeleeuwse fenomeen, liever van stadsliturgie, in het Utrechtse geval misschien beter nog van stedelijke kapitteliturgie.⁸ Het statiebegrip dat hierbij hoort laat zich omschrijven als die liturgische *actio* welke op een vooraf bepaalde dag gevierd wordt in een volgens de ordening van het liturgisch jaar vastgesteld kerkgebouw. Deze liturgische gebeurtenis heeft in de regel geen mis te zijn, maar kan ook een onderdeel van de getijden omvatten.

De statiedienst wordt vaak voorafgegaan door een plechtige processie van de gezamenlijke clerus, al dan niet vanuit een vooraf bepaalde plaats van samenkomst.⁹ Naast deze betekenis als 'a means to an end' heeft de processie echter ook een eigen liturgisch bestaansrecht: de processie zelf kan tot centrale liturgische gebeurtenis worden, zoals bij de bid- en boetprocessies op 25 april (litanía maior) en op de drie Kruisdagen voorafgaand aan Hemelvaart (litanía minores). De kerkgebouwen welke in de beschrijving van deze processies figureren vormen markeringspunten bij de centrale activiteit van de 'liturgische wandeling'.

Statie en processie vormen de liturgische elementen waarin het stedelijk karakter van de liturgie, ook voor de periode van de hoge en late middeleeuwen, het meest pregnant tot uitdrukking komt. Voor de reconstructie van deze vorm van 'Wanderliturgie' zijn ordinarii bij uitstek geschikt als bron.

De ordinarius als bron

In twee recente artikelen is door historici vruchtbaar gebruik gemaakt van de opmerkelijke rijkdom aan liturgische bronnen voor de stad Utrecht.¹⁰ In het artikel van C. Vellekoop over de liturgische boeken van de Mariakerk, putte hij uit een handschrift dat de liturgische gang van zaken in de Mariakerk gedurende het gehele jaar beschrijft. Zijn bronkeuze bleek een goede, en aan het eind van het artikel concludeert de auteur dan ook verheugd dat op de vraag "wat er op een bepaalde dag in de Sint-Marie gezongen, gelezen of gebeden [werd]", een antwoord te geven is.¹¹

Het handschrift waarop Vellekoop zich baseerde, wordt een (liber) ordinarius genoemd. Een 'technische' definitie van een ordinarius zou kunnen zijn dat deze een voortzetting is van de zogenaamde *ordines*, regie-aanwijzingen voor de celebrant bij een liturgische gebeurtenis of reeks van gebeurtenissen, en van het *pontificale*, niet-eucharistische orden van dienst voorzien van de noodzakelijke gebeden.¹² De 'regie-aanwijzingen' zijn echter in de regel niet bedoeld voor de officiant, maar voor de 'cere-

moniemeester', in kathedrale en collegiale kerken meestal met 'provisor chori' aangeduid, die de leiding had over koordienst. De liturgische teksten worden vrijwel nooit *in extenso* opgenomen in een ordinarius: deze vindt men in de betreffende sacramentaria, evangeliaria, antiphonaria etc. De ordinarius geeft slechts het *incipit*.

Belangrijker voor ons is echter dat een ordinarius het specifieke gebruik beschrijft van een bepaalde kerk of welomschreven groep van kerken, bijvoorbeeld behorend tot een diocees of congregatie. Indien toegespitst op één kerkgebouw, levert het boek informatie omtrent de specifieke lokale situatie en is het dus voor ons doel van belang.

Tot de Utrechtse liturgische bronnen behoren drie volledige ordinarii van de Dom, de Salvator en de S. Marie, een excerpt van de (verloren) ordinarius van de Janskerk¹³ en enkele latere versies van de domordinarius, waaronder de in 1503 gedrukte 'Ordinarius Perpetuus', die als een aanpassing van het voor de Maartenskerk gebruikte exemplaar gezien kan worden.¹⁴ Ook van de ordinarius van de Salvatorkerk bestaat een later, onvolledig afschrift.¹⁵ Aanvullende informatie omtrent de praktische gang van zaken bieden de *Ordo ornamentorum* van de Salvatorkerk¹⁶ en het *Ceremoniae Ecclesiae S. Mariae Trajectensis*.¹⁷ Beide laatste geschriften zijn echter geen ordinarii.

Ik heb de drie Utrechtse ordinarii van Dom, Salvator en Mariakerk als uitgangspunt genomen voor een beschrijving van het systeem van staties en processies welke door de aan de Utrechtse kerken verbonden clerus werden ondernomen. Deze onderneming heeft in zekere zin het karakter van een vergelijking met twee onbekenden: het object van studie is één stedelijke liturgische organisatie, welke echter steeds slechts vanuit het perspectief van de kerk waarvoor de betreffende ordinarius gemaakt is, beschreven wordt. Zo vermeldt de ordinarius van de Mariakerk uiteraard slechts drie staties en processies waarin de kanunniken van die kerk een rol spelen. Anderzijds wordt, door de verschillen in datering, de stand van zaken weergegeven op uiteenlopende punten in de tijd: rond 1200 voor de vroegst overgeleverde redactie van de Domordinarius,¹⁸ midden van de veertiende eeuw voor de Salvatorordinarius¹⁹ en midden of derde kwart vijftiende eeuw voor die van S. Marie.²⁰ Het beeld dat uit de beschrijvingen van de drie ordinarii kan worden gereconstrueerd, bevat dus een nieuwe onbekende, die van de veranderingen als gevolg van de chronologische ontwikkeling van het systeem van stadsliturgie. Tijd en plaats zijn zo de onbekenden die een volledige reconstructie van het Utrechtse stadsliturgisch systeem hinderen.

Daarnaast dient nog een voorbehoud te worden gemaakt aangaande het realiteitsgehalte van de in de liturgische bronnen beschreven gang van zaken. Hoewel de ordinarii van Dom, Salvator en S. Marie het specifieke gebruik van een bepaalde kerk vaak zeer gedetailleerd

beschrijven, is het beeld dat in deze bronnen wordt opgebouwd ontdaan van de dynamiek van de concrete historische context: het geeft de gang van zaken weer zoals die geacht wordt plaats te vinden. Ondanks de lange lijsten van aanwijzingen voor de vele overlappings van feesten uit het sanctorale en liturgische gebeurtenissen uit het temporale, kon niet voor alle gevallen een oplossing worden voorzien: dan moest er geïmproviseerd worden. De beslissingen die in een voorkomend geval werden genomen konden vervolgens tot uitgangspunt dienen bij herhaling van dezelfde situatie: in de in 1492 gedrukte kathedrale ordinarius van Luik bijvoorbeeld, werden zulke gebeurtenissen, met vermelding van het jaar waarin ze voorkwamen, opgenomen onder de beschrijving van het betreffende feest (meestal in het sanctorale).²¹ Ook in de reeds genoemde *ordo ornamentorum*, het kostenboekje voor de Salvatorkerk, zijn een aantal van dergelijke 'ad-hoc-oplossingen' geboekstaafd. Het is opvallend dat veel van deze aantekeningen betrekking hebben op de gang van zaken rond de staties en processies tussen de diverse Utrechtse kerken. Als voorbeeld volgt een citaat uit een aantekening bij het jaar 1575, "Item het is gebeurd dat Sinte Bonifaasavond gekomen is op den avond van Trinitatis en Sint Bonifaasdag op Trinitatisdag".²² Aan het feest van Bonifatius, partoon van de Salvatorkerk, was al vroeg een bijeenkomst van de vijf Utrechtse hoofdkerken verbonden (zie tabel 2).²³ Het samenvallen van dit feest met dat van Drievuldigheid leverde dan ook de nodige problemen op:

"Mijne heeren de Deken met den scholaster en Hermale zonden mijn Willem Bijndop aan Mijnheer den Domdeken Bruijnweesen of zij ook over komen zouden op Sinte Bonifaasdag; hij zeide mij, de Domdeken: neen, wij zullen te huis blijven propter festum Trinitatis, en wij zullen onze processie houden zoo als wij van ouds gedaan hebben in onze kerk van den Dom".

Ondanks aandringen van de kant van Salvator bleef het kathedrale kapittel thuis. De avond voorafgaand aan het feest van Bonifatius kwamen alleen de kanunniken van S. Marie en S. Pieter naar Oudmunster, de volgende dag in het geheel niemand. Deze gang van zaken komt niet overeen met die welke in de ordinarius van S. Marie, fol.27vb-28ra, beschreven staat. De Salvator-ordinarius daarentegen geeft een uitgebreide beschrijving van de onderhavige 'occurrence', met facultatief bezoek van de overige collegiale kapittels en een gezamenlijke processie van Dom- en Salvatorkapittel.²⁴ Maar zelfs het verzoek van de "heeren van Oude Munster" of de processie van het kapittel van Salvator door de Domkerk mag trekken, wordt met een hardvochtig "neen" van de Domdeken beantwoord.²⁵

We zien dus dat, ondanks de minutieuze beschrijving van alle mogelijkheden in de Salvator-ordinarius, waar naar door de schrijver tijdens zijn missie naar de Domde-

ken verwezen werd ("Gelijkerwijs als ons boek uitwijst van den sacristijn"), niet voorkomen kon worden dat in 1575 de gang van zaken 'niet volgens het boekje' verliep. De schrijver merkt dan ook aan het eind van zijn relaas ietwat wat beteuterd op: "Zoo hielden de heeren van Oude Munster zich alleen bij henzelven en gingen door bisschopshof, door Sinte Victors-kapel [de Kruiskapel] en over het kerkhof van Oude Munster en door de bisschopsdeur ... en anders niet".²⁶

De gekwetste gevoelens van 1575 geven aan hoezeer de historische werkelijkheid af kon wijken van de voorschriften, ook als die en détail waren vastgelegd – wat op zich niet hoeft te verwonderen – hoezeer echter ook de onderlinge staties onderwerp van soms heftige twist konden zijn. Deze politieke geladenheid spreekt bijvoorbeeld ook uit een besluit van het domkapittel uit 1219. Daarin wordt vermeld hoe de kapittels van S. Jan, S. Pieter en S. Marie "vele keren met aanhoudende smeekbeden en grote aandrang het kapittel van de Grote Kerk [de Dom] smeekten zich te verwaardigen met haar college in processie op de patroonsfeesten van die kerken, aldus diens patroonheiligen erend, te komen". Deze "specialem gratiam" werd in het geciteerde besluit uiteindelijk toegestaan "omdat de smeekbeden en dringende verzoeken niet ophielden".²⁷ De geldigheid van het antwoord dat Vellekoop dacht te vinden op de vraag omtrent de liturgische viering op een bepaalde dag en plaats, moet dan ook enigszins worden gerelativeerd.

Met inachtneming van het genoemde voorbehoud is het nu echter zaak te onderzoeken volgens welk patroon het systeem van staties en processies in Utrecht zich gedurende het liturgisch jaar ontvouwde (zie tabel 1 en 2).

Typering van de Utrechtse stedelijke liturgie

De Utrechtse stadsliturgie was geordend rond de vijf kapittels en hun kerkgebouwen: Dom, Salvator, Mariakerk, Pieterskerk en Janskerk.²⁸ Met uitzondering van de processies op de Kruisdagen en op Aswoensdag speelt de gehele cyclus van staties en processies zich af in en rond de vijf genoemde kerkgebouwen: zo er een besef was van een stedelijke *communio*, dan betrof dat in de eerste plaats de gemeenschap van deze vijf kerken en hun kapittels, die dan ook als *ecclesia universalis* of kortweg *ecclesia* kon worden aangeduid.²⁹

Op het tweede plan figureren een aantal Utrechtse kerken van parochies of behorend aan diverse congregaties. Deze secundaire kerken komen uitsluitend ter sprake als onderdeel van de processies op de drie zogenoemde Kruisdagen (*feriae in rogationibus* of *litaniae minores*, bid- en boeteprocessies op de dagen voorafgaand aan Hemelvaart).³⁰ Zo er al van een bezoek sprake was, zullen de ceremoniën zich hebben beperkt tot het zingen van enkele psalmen of andere gezangen bij die andere kerken: in de Salvator-ordinarius wordt bij de processies slechts gemeld dat de priesters van de Nicolai-, Geerte- en Jacobi-

kerk een psalter ter processie meedroegen, en met de kanunniken meezongen.³¹

De oudste parochiekerk, S. Maria Minor (Buurkerk, gesticht vóór 1000), onderscheidt zich als enige met een eigen statie op Aswoensdag (In capite Ieiunij, zie tabel 1), het begin van de veertigdaagse vasten voor Pasen. De kanunniken van de vijf collegiale kerken verzamelen zich na de sext in de Dom om het askruis te ontvangen, waarna de processie koers zet naar de Buurkerk, in de beschrijving in de domordinarius nog voorafgegaan door een processie naar de Salvatorkerk.³²

Op de vijf traditionele hoogfeesten van het jaar speelt de bisschop, indien aanwezig, een rol aan het hoofd van de verzamelde kapittels, die hij aan zijn tafel ontvangt: van een dergelijk *convivium* is in de domordinarius sprake op Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Kerkwijding (S. Maria Magdalena, 22 juli) en het patroonsfeest van de Dom, S. Martinus (11 november). Hoewel de bisschop geacht wordt bij al deze gelegenheden te celebreren, is er in de ordinarii van S. Marie en Salvator geen sprake van expliciete vermelding van een statie of processie van de overige collegiale kerken naar de Dom op Kerstmis. De reden hiervoor zal gelegen zijn in het feit dat de collegiale kerken oorspronkelijk slechts gehouden waren naar de Dom op te trekken, indien de bisschop aanwezig was.³³ Aangezien deze mogelijkheid gedurende de latere middeleeuwen steeds meer een theoretische was,³⁴ zal de beschrijving van de betreffende ceremoniën in de latere ordinarii zijn komen te vervallen.

Met uitzondering van de verheerlijking van het kruis in de S. Pieter op Palmzondag en de genoemde processie naar de Buurkerk op Aswoensdag, zijn de oude stichtingen van Dom en Salvatorkerk het toneel van de staties en processies in het temporale. De positie van de Dom aan het hoofd van de kerkelijke hiërarchie is onbetwist en hoeft hier niet verder te worden onderstreept. Zij blijkt ook duidelijk uit de vele malen dat het college van de vijf kapittels, *omnes canonici*, in de Dom wordt ontvangen. De bijzondere status van kerk en kapittel van Salvator komt tot uitdrukking in het voorrecht vertrek- en eindpunt te zijn van de processie op de tweede Kruisdag. De speciale verbondenheid met de kanunniken van het Domkapittel wordt gestalte gegeven door gezamenlijke vieringen van officie en doopvontwijding op de vigilies van Pasen en Pinksteren. Deze gezamenlijke vieringen in het teken van de plechtigheden rond de doopvont worden voortgezet in de Paasweek, als de kanunniken van Salvator iedere dag het doopvont in de Dom samen met het Domkapittel bezoeken (zie tabel 1). In hetzelfde kader kan de processie naar Salvator op Aswoensdag worden beschouwd, die overigens alleen in de domordinarius is vermeld: Aswoensdag staat niet alleen in het teken van boetedoening aan het begin van de Vasten, maar was traditioneel vooral het moment van inschrijving van de doopkandidaten, die verwachtten met Pasen het doopsel te mogen ontvangen.

Het sanctorale wordt gedomineerd door de staties op de

feesten van patroonheiligen en op de kerkwijdingsfeesten van de hoofdkerken. Een uitzondering vormt het kerkwijdingsfeest van de Mariakerk, dat zijn definitieve plaatsing (eerste zondag na het feest van Matheus) pas in de loop van de dertiende eeuw kreeg. Aanvankelijk stond dat feest namelijk op 22 september in een door Séjourné geciteerd Antiphonarium van die kerk uit de veertiende eeuw.³⁵ In de ordinarius van S. Marie is het feest verplaatst "dominica post festum Mathei". Wellicht zijn de reeds in de domordinarius vermelde processies op Maria-Zuivering (2 februari) en op 25 april er de oorzaak van geweest dat de herdenking van de wijding van de Mariakerk geen statie van de overige kapittels heeft gekregen. Voor de Salvatorkerk kan een vergelijkbaar proces worden gereconstrueerd. De ordinarius van de Dom vermeldt een 'missa de dedicatione' in de Salvatorkerk, op het feest van Pancratius. Deze wijdingsmis wordt evenwel slechts gevierd in het geval Pancratiusdag samenvalt met het vigilie van Hemelvaart.³⁶ In de ordinarius van Salvator staat de wijdingsdag vermeld in de tijdeigen cyclus, en wel op de eerste zondag na Hemelvaart.

Niet alle patroon- en kerkwijdingsfeesten staan in de domordinarius met een statie van de overige kapittels vermeld: het genoemde besluit van het Domkapittel uit 1219 geeft aan dat de staties op deze feesten voor wat de drie jongere kapittels betreft, pas in de loop van de dertiende eeuw en na moeizame onderhandelingen tot stand kwamen. Om welke feesten het precies gaat wordt duidelijk als we de besluiten van een synode uit 1209 erop nalezen.³⁷ Daar is namelijk de verplichting tot diverse wederkerige bezoeken vastgelegd, in het kader van dodendiensten, vooral echter ter gelegenheid van enkele aan de jongere kapittels verbonden feesten "In Assumptione et in Nativitate beate Virginis, in Nativitate Johannis Baptiste et in Passione Petri et Pauli", als "omnes ecclesie convenient ad ecclesiam, in qua festum est." Voorts worden plechtige processies genoemd "Ad sanctum Martinum in Obitu Martini, ad sanctum Bonifacium in die Bonifacii, ad sanctum Petrum in Passione Petri et Pauli, ad sanctum Johannem in Nativitate Johannis Baptiste, ad sanctam Mariam in Assumptione". In de ordinarii van Salvator en S. Marie wordt duidelijk dat deze staties en processies, waarnaar in het kapittelbesluit van 1219 klaarblijkelijk wordt verwezen, alle hun definitieve plaats op de kalender hebben veroverd.

Conclusie

De uit het vroege christendom stammende eenheid van de stadsgemeente als idee ten grondslag liggend aan de statie-organisatie van de bisschopsstad, heeft in de hoge en late middeleeuwen plaats gemaakt voor een stedelijke liturgie met een uitgesproken clericaal, in Utrecht zelfs 'collegiaal' karakter. Utrecht onderscheidt zich namelijk van de stadsliturgie zoals die zich in andere middeleeuwse bisschopssteden voltrok door een concentratie op vijf

hoofdkerken.³⁸ De wens de commemoratie van de heilige in diens heiligdom te vieren, gepaard aan de behoefte de onderlinge verhoudingen tussen de diverse kapittels zichtbaar te maken en te bevestigen, leidde ertoe dat naast de oude stichtingen van Dom en Salvator, ook de jongere kapittels staties op de patroons- en kerkwijdingsfeesten ontvingen. De oude rechten van de Dom- en Salvatorkapittels ten opzichte van de jongere stichtingen van S. Jan, S. Marie en S. Pieter, worden door diverse staties, met name rond de *traditionele hoge feesten in het temporale*, zichtbaar gemaakt.

De kruiskapel tenslotte, was in de tijd dat de drie in dit artikel behandelde ordinarii van kracht waren, gereduceerd tot een annex van de Salvatorkerk. Hij figureert slechts in de ordinarius van die laatste, bij een aantal processies van het Salvatorkapittel.³⁹

Noten

- 1 Mijn dank gaat uit naar C. Vellekoop, die mij zijn transcriptie van de ordinarius van de Mariakerk ter beschikking stelde. Voorts heb ik bij het schrijven van dit artikel op de valreep kunnen profiteren van een door H.A.J. Wegman en S.L. de Blaauw gegeven cursus 'liturgie in kerk en klooster', uitgaande van de onderzoekschool mediëvistiek.
- 2 C.J.A.C. Peeters, "De oudste Bisschopskerken van Utrecht", Feestbundel F. Van de Meer. Opstellen aangeboden aan F.J.L.G. van de Meer ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag, 16 november 1964, Amsterdam - Brussel 1966, 88. Over het verschijnsel van dubbelkerken en de problemen van definitie en terminologie: vgl. E. van Welie, "Double Churches - some aspects of the form and function of a phenomenon in fourth to seventh century church architecture", *Boreas* 16 (1993), 165-180. E. Lehmann introduceerde het begrip 'Kirchenfamilie', als aanduiding voor complexen bestaande uit twee kerkgebouwen en baptisterium (vgl. zijn artikel "Die entwicklungsgeschichtliche Stellung der karolingischen Klosterkirche zwischen Kirchenfamilie und Kathedrale", *Wissensch. Zeitschr. der Friedrich Schiller Univers. Jena, Gesellsch. u. Sprachwissensch. Reihe* (1952-1953), 131-144).
- 3 Peeters 1966, 107.
- 4 Voor een 'bibliografische bespreking' van de meer recente gedachtevorming over het traditionele thema van de interrelatie van architectuur en liturgie, vgl. S.L. de Blaauw, "Architecture and Liturgy", in: *Archiv für Liturgiewissenschaft* 33, Maria Laach 1991, 28-31. Vgl. ook het artikel van C.J.A.C. Peeters in een eerdere aflevering van dit tijdschrift ("Monument en liturgie. Herstel en vernieuwing in de Sint-Servaas te Maastricht", *Bulletin KNOB* 83 (1984), 105-116).
- 5 J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Rome 1987, 254.
- 6 Definities van stadiendienst bij Baldovin 1987, 37. A.A. Häussling, *Mönchskonvent und Eucharistiefeyer. Eine Studie über die Messe in der abendländischen Klosterliturgie des frühen Mittelalters und zur Geschichte der Messhäufigkeit* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen), Münster 1973, 186 en S.L. de Blaauw, *Cultus en Decor. Liturgie en Architectuur in Laatantieken en Middeleeuws Rome. Basilica Salvatoris, Sanctae Mariae, Sancti Petri*, Delft 1987, 2.
- 7 De bisschop was bijvoorbeeld in het Utrecht van het begin van de dertiende eeuw nog maar zelden liturgisch actief, getuige het veelvuldig gebezigde 'si episcopus presens fuerit' bij de beschrijving van de hoge feesten waarbij de bisschop geacht werd te celebreren: vgl. P. Séjourné, *Ordinarius S. Martini Traiectensis*, Utrecht 1919-21, 96.
- 8 De consistentie van het Romeinse statiesysteem, gevoegd bij de uitzonderlijke positie van die stad als centrum van de Latijnse Christenheid, maakte evenwel dat Rome het punt van referentie kon blijven voor de ontwikkeling van hoog- en laatmiddeleeuwse stedelijke liturgiën. Zo probeert A. Wolf op grond van (mijns inziens niet geheel aangetoonde) congruentie van status en patroon een op Rome geënte liturgie voor Keulen aanemelijk te maken ("Kirchenfamilie Köln. Von der Wahrung der geistlichen Einheit einer mittelalterlichen Bischofsstadt durch das Stationskirchenwesen", *Colonia Romana* 1 (1986), 33-44). Voor Luik kan op grond van een in 1492 gedrukte versie van de kathedrale ordinarius worden aangetoond dat de ordening van staties naar de diverse secundaire kerken van de stad vanuit de kathedraal in de periode van de vasten voor Pasen, gemodelleerd is naar het voorbeeld van Rome (E.G. van Welie, "Kerk, stad en liturgie. Opmerkingen naar aanleiding van een onuitgegeven Luikse ordinarius", *Bouwen en Duiden. Studies over architectuur en iconologie aangeboden aan Aart Mekking (Alphen a/d Rijn 1994)*).
- 9 Vgl voor een typologie van het fenomeen van de processie: H.A.J. Wegman, "'Procedere' und Prozession: einer Typologie", *Liturgisches Jahrbuch* 27 (1977), 28-39.
- 10 C. Vellekoop, "Liturgie in een Utrechtse kapittelkerk: de koorboeken van Sint-Marie", in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop eds., *Utrecht tussen kerk en staat, 227-242*; C.H. Staal, "Goud, rood, blauw groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk", *Schilderen met gouddraad en zijde, catalogus Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Utrecht 1987*, 83-98. Staal onderzocht het gebruik van kleur in de gewaden van de Salvatorkerk aan de hand van de zestiende eeuwse 'ordo ornamentorum' van die kerk.
- 11 Vellekoop 1991, 240.
- 12 Over ordines en ordinaria: A.-G. Martimort, *Les "ordines", les ordinaires et les cérémoniaux*. Brepols - Turnhout 1991.
- 13 Séjourné 1919-21, 24 en 48.
- 14 Séjourné 1919-21, 22.
- 15 Rijksarchief Utrecht, Archief van het kapittel van Oudmunster nr.397.
- 16 Van dit wat ongelukkig 'Kaarsenordinarius' genoemde kosterboekje, gedateerd rond 1525-1530 door de uitgever, bestaat een copie die omstreeks 1576-1580 wordt geplaatst en waarvan de aantekeningen over het jaar 1575 afkomstig zijn (A.A.J. van Rossum, "Kerkelijke plechtigheden in de Salvatorkerk te Utrecht", *AGU* 3 (1876), 109-259).
- 17 Gedateerd 1515, uitgave bij A.E. Rientjes, "Liber ceremoniarum ecclesiae S. Marie trajectensis", *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 38 (1912), 153-188.
- 18 Séjourné 1919-21, 14; deze editie combineert de tekst van drie versies in één uitgave.
- 19 Ik houd hier de datering aan van Séjourné 1919-21, 24b. n.2. Het handschrift berust onder inv.nr 195 van het Archief van het kapittel van Oudmunster in het Rijksarchief te Utrecht, en is bij mijn weten nooit aan een diepgaand onderzoek onderworpen geweest. De datering van Séjourné berust op het ontbreken van verwijzingen naar het feest van Visitatie (ingevoerd 1389) en naar een statuut uit 1353 van bisschop Jan van Arkel betreffende kledingvoorschriften. Moeilijkheid hierbij is, dat een dergelijk statuut, of de invoering van een feest, niet onmiddellijk in de ordinarius hoeft te zijn verwerkt, anderzijds dat de kalender zoals die in gebruik was bij een bepaalde kerk, in aantal en rang van de feesten, kon verschillen van de 'officiële' diocesane kalender.

- Wellicht echter kan in de vermelding van een "Ordinarium novum" in een door Calkoen geciteerde lijst van boeken voor de koordienst van Salvator uit 1369, een aanwijzing worden gezien voor een ontstaan van onze ordinaris niet lang daarvoor (G.G. Calkoen, *De Burcht van Utrecht en hare naaste omgeving. Aanteekeningen en Beschouwingen omtrent de Kapittelkerk van St. Salvator of Oude Munsterkerk na circa 1220. Deel C, Utrecht, 1914, 46).*
- 20 Vellekoop 1991, 233.
 - 21 Vgl Van Welie 1994.
 - 22 Van Rossum 1876, 253-256. Ik houd de spelling van Van Rossum aan.
 - 23 Ook de statuten van een synode uit 1209 vermelden een 'solempnis processio' naar Salvator (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, dl. II (1198-1249), Utrecht 1940, 61, nr 595).
 - 24 Fol. 182vb-184va.
 - 25 Deze optie wordt in de Salvator-ordinaris opgevoerd voor het geval het feest van Bonifatius voor Pinksteren of op de dinsdag of woensdag na Drievuldigheid valt (fol.183rb, 184rb).
 - 26 Van Rossum 1876, 265. De beschreven processie is de gebruikelijke op de zondagen tussen Pasen en Pinksteren.
 - 27 "ipsarum ecclesiarum conventus et capitula multis temporibus, assiduis precibus et maxima instancia supplicabant capitulo Maioris ecclesie, ut cum sua processione et conventu in festivitibus suorum patronorum ad ipsorum ecclesias, patronos eorum honorando, venire dignarentur: tandem quia ab huiusmodi precibus et instantiis non cessabant, ... specialem gratiam ipsi in hoc faciendo, consensimus, quod in festivitibus patronorum suorum, videlicet sancti Petri, sancti Johannis et sancte Marie cum processione nostra venire deinceps debeamus" (Oorkondenboek II, 125-126, nr 662).
 - 28 Voor een bespreking van de ontstaansgeschiedenis van de 'jongere' kapittelkerken, vgl. A.J.J. Mekking, "Een kruis van kerken rond Koenraads hart. Een bijdrage tot de kennis van de functie en de betekenis van het Utrechtse kerkenkruis alsmede van die te Bamberg en te Paderborn", Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek, faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit te Utrecht, 25 tot en met 27 augustus 1988, 21-53. Voor de oudere kerken van S. Maarten en Salvator, vgl. E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1965, Peeters 1966 en T.J. Hoekstra, "De Dom van Adelbold II, Bisschop van Utrecht (1010-1026)", Utrecht Kruispunt van de Middeleeuwse Kerk. Voordrachten gehouden tijdens het congres ter gelegenheid van tien jaar mediëvistiek, faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit te Utrecht, 25 tot en met 27 augustus 1988, 95-108. Zie ook de bijdragen van Jos Stöver en Raphael Rijntjes in dit bulletin.
 - 29 Vgl. J.H. Hofman, "Onderlinge verordeningen der kapitels van de vijf hoofdkerken te Utrecht", *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 6 (1879), 140 (vermelding als zodanig in synodale statuten van 1209).
 - 30 Vgl. voor een gelijkaardige gang van zaken bijvoorbeeld de ordinaris van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht (J.M.B. Tagage (ed.), *De ordinaris van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*, Assen 1984, 83-84).
 - 31 Fol.173vb: "Istis tribus diebus sacerdotes ecclesiarum civilium sancti Jacobi, sancti Nicolai et sancte Gertrudis psalterium ad processionem ferent. psalterium cum canonicis cantent."
 - 32 Séjourné 1919-21, [23]. In de Salvator wordt een responsorium gezongen en een collecta gezegd.
 - 33 Vgl. Séjourné 1919-21, [38], fol. 63.
 - 34 Vgl. ook noot 7.
 - 35 Séjourné 1919-21, 46.
 - 36 Séjourné 1919-21, [11].
 - 37 Oorkondenboek II, 61 nr 595 (statuten van de synode voor het bisdom Utrecht, 1209).
 - 38 Vgl bijvoorbeeld de ordinaris van de Dom van Trier voor de stedelijk-liturgische organisatie in Trier op grond van een ordinaris uit het begin van de veertiende eeuw, waarbij de zorg alle kerken in en rond de stad vanuit de Dom in de loop van het liturgisch jaar te bezoeken kenmerkend is. Deze opgave was zo omvangrijk, dat de beschrijving in een apart gedeelte van de ordinaris werd behandeld (A. Kurzeja, *Der älteste Liber Ordinaris der Trierer Domkirche* (London, Brit. Mus., Harley 2958, Anfang 14. Jh.). *Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der deutschen Ortskirchen*, Münster 1970).
 - 39 Op 26 april, allerzielen, op het feest van Pancratius. Bij het feest van Odulphus is de de processieweg langs de kruiskapel later in de marge bijgeschreven (fol. 184 vb), maar het kan goed zijn dit slechts een codificering van een reeds bestaande situatie is. Vgl. ook de *ordo ornamentorum*: de processie die in 1575 door bisschopshof en kruiskapel en over het kerkhof van Salvator trok geschiedde "zooals men doet op alle Zondagen tusschen Paschen en Pinksteren" (A.A.J. van Rossum, "Broederschap der kanunniken van St Salvator te Utrecht met verschillende andere kerken", *AGU* 6 (1879), 149-167, 1879, 265).

TABEL 1: Statie- en processiekosten volgens de ordinarii van S. Maarten, S. Salvator en S. Marie: *temporale*

Afkortingen:

o.c.: *omnes canonici*, bijeenkomst van alle kapittelkerken

pr.: processie

st.: statie

Kalender	Martinus	Salvator	Maria
Aswoensdag	Dom (o.c.), Salvatorkerk (pr.), Buurk. (pr.)	Dom (pr.), – Buurk. (pr.)	Dom, – Buurk.
Palmzondag	Dom, Pietersk. (pr.)	Dom, Pietersk. (pr.)	Dom, Pietersk. (pr.)
Paaszaterdag	[ontvangt Salv. kapittel]	Dom	–
Pasen	Dom (o.c.)	Dom (pr.)	Dom
Paasweek	[ontvangt Salv. kapittel]	Dom	–
Octaaf v. Pasen	–	Dom (latere toev.)	–
Eerste Kruisdag	Dom (o.c.) <i>eccl. monialium</i> (latere toev.)	pr. naar: – Predikherenkl. – Wittevrouwenkl. – Stevensabdij	Dom
Tweede Kruisdag	Salv. (o.c.), pr. naar: – Dom, – Nicolaask., – Salvatork.	– Dom, pr. naar: – Servaasabdij, – Nicolaask., – Salvatork.	Salvatork.
Derde Kruisdag	pr. naar: – Salvatork. – Geertek., – Jacobsk., – Dom	pr. naar: – S. ... [weggekrast), – Duitse Huis, – S. ... [weggekrast] – Jacobsk.	Dom, pr. naar: niet gespecificeerd
Hemelvaart	Dom (o.c.)	Dom (pr.)	Dom (pr.)
Zo. na Hemelvrt = wijdingsfeest Salv.		Dom (pr.)	Salvatork.
Vigilie v. Pinksteren	(wijding doopvont)	Dom (wijding doopvont)	–
Pinksteren	Dom (o.c.)	Dom	Dom
Octaaf van Pinkst.	[ontvangt Salv. Kapittel]	Dom	–

TABEL 2: Statie- en processiekosten volgens de ordinarii van S. Maarten, S. Salvator en S. Marie: *sanctorale*

Kalender	Martinus	Salvator	Maria
OKTOBER			
1 S. Remigius	Jansk.	Jansk. (pr.)	–
NOVEMBER			
11 S. Martinus	–	Dom (st.)	Dom (st.)
DECEMBER			
8 Maria Onbev. Ontvangen	–	Mariak. (st.)	?
JANUARI			
FEBRUARI			
2 Maria Lichtmis	Dom, Mariak. (pr.) –	– Mariak. (pr.), Dom	Dom (o.c.), Mariak. (pr.), Dom (pr.)
22 Petrus' Stoel	Pietersk.	–	Pietersk. (st.)
MAART			
APRIL			
25 S. Marcus, Grote Litanie	Dom of Mariak. (pr.)	Dom of Mariak. (pr.)	Dom (pr.) of Mariak. (pr.)
MEI			
1 Philippus en Jacobus	–	Pietersk. (wijding)	Pietersk. (wijding)
3 Kruisvinding	Dom (o.c.)	Dom (st.)	Dom (st.)
12 S. Pancratius	Salvatork.	Dom (st.)	–
13 S. Servatius	–	Dom (st.)	–
JUNI			
5 S. Bonifatius	–	Martinus (st.) Salvatork. (o.c.)	– Salvatork. (st.)
12 S. Odulphus	Salvatork.	Salvatork. (st. o.c.)	Salvatork. (st.)
24 Joh. de Doper	–	Jansk. (st.)	Jansk. (st.)
29 Ss. Petrus en Paulus	–	Pietersk. (st.)	Pietersk. (st.)
JULI			
4 Transl. s. Mart.	Dom (o.c.)	Dom (st.)	Dom (st.)
22 Maria Magd.	Dom (wijding)	Dom (wijding)	Dom (wijding)
AUGUSTUS			
1 Petrus Banken'	–	Pietersk. (st.)	Pietersk. (st.)
15 Mar. Tenhemelopl.	–	Mariak. (st.)	Mariak. (st.)
29 Onth. v. Johannes	–	Jansk. (st.)	Jansk. (st.)
SEPTEMBER			
8 Maria Geboorte	–	Mariak. (st.)	Mariak. (st., alleen zo.)